

AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE PARLAMENTER DİPLOMASİ: TÜRKİYE-AB KARMA PARLAMENTO KOMİSYONU

PARLIAMENTARY DIPLOMACY IN EU-TURKIYE RELATIONS: THE TURKIYE-EU JOINT PARLIAMENTARY COMMITTEE

Hüseyin SEVİNÇ*

Öz

Parlamenter diplomasi nispeten yeni bir kavram olmasına rağmen son yıllarda önem kazanmıştır. Bu alanda Türkiye’de yapılmış olan çalışmaların sınırlı olması böyle bir çalışmanın yapılmasını teşvik etmiştir. Yapılan çalışmada ilk olarak parlamenter diplomasi kavramı, ortaya çıkış süreci ve tanımlanması noktasında analiz edilmiştir. Daha sonra Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliği için bir forum olarak 1965 yılında kurulan Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu incelenmiştir. Çalışmada parlamenter diplomasi uluslararası ilişkilerde demokratik gözetim ve temsili teşvik etmedeki önemi vurgulanmıştır. Sonuç olarak Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, parlamenter diplomasi küresel sorunları barışçıl ve sürdürülebilir bir şekilde ele almak için nasıl kullanılabileceğinin bir örneği olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelime: Parlamentar Diplomasi, Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, Klasik Diplomasi

Abstract

Parliamentary diplomacy, while being a relatively new concept, has gained increasing importance in recent years. The limited research conducted on the subject in Turkey has served as an incentive for the conduct of such a study. In this study, the concept of parliamentary diplomacy was first analyzed in terms of its origin and definition. Subsequently, the Turkey-EU Joint Parliamentary Committee, established in 1965 as a forum for dialogue and cooperation between the European Parliament and the Grand National Assembly of Turkey, was examined. The study highlights the significance of parliamentary diplomacy in promoting democratic oversight and representation in international relations. In conclusion, the Turkey-EU Joint Parliamentary Committee is analyzed as an example of how parliamentary diplomacy can be utilized to address global issues in a peaceful and sustainable manner.

Keywords: Parliamentary Diplomacy, Turkey-EU Joint Parliamentary Committee, Old Diplomacy

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan iki kutuplu dünya yapısının ortadan kalkması ekonomi, finans, siyaset ve güvenlik alanlarında yoğun bir küreselleşmenin yaşandığı bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Küreselleşmenin her alanda yoğunlaştığı bu dönem uluslararası ilişkilerin biçim ve içeriğini de çarpıcı bir biçimde değiştirmiştir (Stavridis & Jančić, 2017, s.1). Uluslararası sistemin değişimi ve gelişimi daha işbirlikçi, şeffaf ve çok boyutlu dış politikanın oluşturulması ihtiyacını da doğurmuştur. Küreselleşme neticesinde artan karşılıklı ekonomik bağımlılık ve karmaşık küresel sorunların varlığı nedeniyle gittikçe bütünleşen dünyanın taleplerine yanıt vermek amacıyla dış politika yapımının yeni aktörleri ortaya çıkmıştır (Sayfullaev, 2016, s.8590). Yaşanılan çağın küresel karmaşıklığı neticesinde hükümetler tarafından yürütülen geleneksel dış politika yapım sürecine meydan okuyan yeni aktörlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kapsamda XXI. yüzyıl uluslararası ilişkiler sistemi, devlet içi aktörlerden devlet dışı aktörlere kadar çok sayıda aktörü içeren çok yönlü diplomasi tarafından yönetilmektedir. Parlamenter diplomasi, çevre diplomasisi, küresel yönetim diplomasisi gibi yeni diplomasi uygulamalarının ön plana çıkması devletler arası ilişkilerinin sadece devletler değil, başka aktörler tarafından da yönetilmesini gerektiren uluslararası diplomasi görünümündeki değişiklikleri yansıtmaktadır (Mudyanadzo & Nkomo, 2016, s.2). Geleneksel anlamda diplomasi, yürütme ve bu alanda uzmanlaşmış olan diplomatlara ayrılmış olan bir alan olarak ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle geleneksel anlamda diplomasi; devletin ülkesel çıkarlarının desteklenmesi amacının güdüldüğü, bu amaca ulaşmak için öncelikli olarak müzakerenin kullanıldığı, belirtilen süreçlerin başkent veya yurtdışında konuşlandırılmış yetkililer tarafından yürütüldüğü davranış ve yöntem olarak tanımlanır (Berridge & James, 2003, s.70). Fakat diplomasi teriminin kapsamı ve içeriği zaman içerisinde önemli ölçüde değişime uğramıştır. Geleneksel diplomasi'nin temel amacı devletin güvenlik ve savunma çıkarlarını geliştirmek olmasına rağmen çağdaş diplomasi anlayışı bu iki amacın ötesine geçmiş bulunmaktadır. Çağdaş diplomasi anlayışı, belirtilen iki amacın yanında ekonomik kalkınma ve ticari hedeflere ulaşmaya odaklanma gibi unsurları da içerisinde barındırmaktadır (Rana, 2011, ss.1-8).

Diplomasi en yalın haliyle devletlerarası iletişim ve sorun çözme yöntemidir. Dünya meseleleri zamanın koşullarına göre değişip geliştikçe devletler arasında diyalog ve uzlaşma süreci olarak diplomasi de değişen ve gelişen süreçlere yanıt vererek bu süreçlere uyum sağlamıştır. Bununla birlikte diplomasi yalnızca devletlerarasındaki bir süreç olarak ele alınmamalı; devletler dışında da farklı yapı ve bireyler arasındaki etkileşimleri kolaylaştırmayı amaçlayan bir iletişim ve

temsil süreci (Kerr & Wiseman, 2018, ss.7-8) olarak değerlendirilmelidir. Diploması tasnifi, içinde parlamenter diplomasının de olduğu birçok sınıflandırmayı barındırmaktadır. Parlamenter diploması, siyasetçiler tarafından kullanılan bir kavram olduğu için akademik alanda bu kavrama çok fazla ilgi gösterilmemiştir. Bu sebepten dolayı bu diploması biçimi, akademik olarak geniş çapta incelenmeyen ve henüz kesin tanımı yapılmamış olan bir diploması biçimidir. Parlamenter diploması kavramının akademik camiada neden gerekli ilgiyi görmediği Götz (2005, s.276)'ün "uluslararası ilişkiler teorisinin geleneksel birimlerini, realist ve kurumsalcı yaklaşımların arzuladığı gibi, basit ve bölünmez olarak resmetmedeki başarısızlığıdır." sözleriyle açıklanabilir.

Genel anlamda ifade etmek gerekirse parlamenter diploması; devletlerarasında karşılıklı anlayışı ve işbirliğini geliştirmenin, hükümetlerin hesap verilebilirliğini güçlendirmenin ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmenin bir aracı olarak son yıllarda oldukça ilgi gören bir kavramdır. Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu bu anlamda parlamenter diplomasının pratikte nasıl uygulanabileceğinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Bu Komisyon Türkiye'nin AB üyelik müzakerelerinde ilerlemesini desteklemek amacıyla Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliği oluşturmak amaçlı bir forum görevi görmektedir.

Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu, farklı ülkelerin ulusal parlamento üyelerini ortak ilgi alanlarına ilişkin konularda diyalog ve işbirliğine girmek üzere bir araya getirmesinden dolayı parlamenter diploması faaliyetinin güzel bir örneğidir. Komisyon, delegelerin görüş ve bilgi alışverişinde bulunmaları ve ortak çıkarlara ilişkin konuları tartışmaları için bir platform görevi görmektedir. Komisyon, parlamenter diplomasının teşvik edilmesi ve Türkiye ile AB arasında karşılıklı anlayışın geliştirilmesi bakımından önemli bir mekanizmadır. Bu çalışmanın temel amacını Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu'nun parlamenter diploması çerçevesinde incelenmesi oluşturmaktadır.

1. Parlamenter Diplomasının Gelişimi

Birinci Dünya Savaşı, coğrafi ve toplumsal anlamda evrensel bir etkiye sahiptir. Bu savaş modernitenin katalizörü olarak sıklıkla tanımlanır ve dolayısıyla kısa sürmüş olan yirminci yüzyılın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı, eski güç ittifakları sisteminin ve gizli ikili diplomasının çöküşü olarak da kabul edilmektedir (Götz, 2005, ss.266-267). Savaş sırasında insanoğlunun yıkıcı kapasitesinin yeni boyutları göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası barışı tesis etmek için mevcut uluslararası sistemin yerine yeni bir uluslararası düzenin kurulmasının gerekliliği kuvvetli bir biçimde hissedilmiştir. Savaşla

birlikte insanlar, dış ilişkilerdeki bir krizin savaşa yol açabileceğini idrak etmişlerdir. Savaşın ortaya çıkardığı durum hızlı bir biçimde bireylerin çalışma hayatını, ücretlerini, gıdaya erişimini olumsuz etkilerken ülkelerin endüstriyel ve ekonomik yapısını bir bütün olarak olumsuz etkilemiştir. Belirtilen durumlar neticesinde demokratik hükümete inananlar, dış ilişkilere yönelik olarak alınan kararları şimdiye kadar yaptıklarından çok daha yakından incelemeyi ilk görevleri haline getirmeleri gerektiğini anlamışlardır (Ponsonby, 2018, s.10). Böylece, genel olarak parlamento tarafından hükümet eylemlerinin yakından denetlenmesi ve özel olarak parlamento dışişleri komitelerinin kurulması ve ayrıca dışişlerinin personel alımı ve genel organizasyon yapısının demokratikleştirilmesi için önerilerde bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak da dünya genelinde dışişleri konularında yürütmenin parlamenter denetimi önemli ölçüde güçlendirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin kurulmasının gerekliliği ön plana çıkmıştır. Bu gereklilik; evrensellik, çok taraflılık, açık diplomasi, çatışmaların barışçıl çözümü ve ortak güvenlik ilkelerine dayanan yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin savunulmasıyla kendisini göstermiştir. Bununla birlikte belirtilen ideallere ulaşmayı sağlayacak uluslar topluluğu fikri ise henüz vücut bulmamış ve askıda kalmış bir düşünce görünümündedir (Ross, 2008, s.13). Bu süreçte yapısal anlamda kusurlu olmakla birlikte Milletler Cemiyeti “konferans yoluyla diplomasi” ruhunun birincil ifadesi haline gelmiştir. Milletler Cemiyeti'nin temel organları günümüzdeki Birleşmiş Milletler'in temel organlarına benzemektedir. Yapı içerisinde tüm üye devletlerin bulunduğu bir Meclis, bazı kalıcı büyük güçlerle birlikte geçici olarak seçilmiş bir dizi üyeye sahip Konsey ve son olarak idari bir organ olan Sekretarya bulunmaktadır. Bununla birlikte Milletler Cemiyeti'nin doğuşundan itibaren bu yapının devamlılığını da etkileyecek iki temel kusuru bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Woodrow Wilson tarafından böyle bir kuruluşun oluşturulması fikrinin ortaya atılmış olmasına rağmen Amerika Birleşik Devletleri'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmamasıdır. İkincisi ise Milletler Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından paylaşılmış olan çıkarlarla olan yakın bağıdır. Milletler Cemiyeti Misakı aslında Versay Barış Antlaşması'nın ayrılmaz bir parçası konumundadır. Bununla birlikte Milletler Cemiyeti Misakı'nın öngörmüş olduğu yaptırımlar sistemi, barışı ihlal edenlere karşı nadiren uygulanmış ve bu durum uluslararası düzene olan inancı etkili bir biçimde baltalamıştır (Götz, 2005, s.267).

Diplomasinin kökeni M.Ö. 15. yüzyıla kadar gitmektedir (Potemkin, 1947'den aktaran Šabič ve Huang, 2021, s.12).). Fakat insanların yapmış olduğu herhangi bir faaliyet gibi, diplomasinin doğası da zaman içinde değişmekte ve içinde bulunduğu tarihsel koşulları yansıtmaktadır.

Géraud (1945, s.256)'a göre I. Dünya Savaşı ile kurulmuş olan ve ittifak sistemine dayan sistem eski diplomasiyi temsil etmektedir. Milletler Cemiyeti Misakı tarafından benimsenen kolektif güvenlik, önceki dönemlere göre daha büyük rol oynayan çok taraflı bir paradigmayı temsil etmektedir. Ortaya çıkan bu yeni durum ise yeni diplomasiyi doğuşu olarak kabul edilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmış olan yeni küresel düzen içerisinde diplomasi kavramı da uluslararası siyasetin doğasını yansıtmak için yeni anlamlar ve yorumlar kazanmıştır. Kaufmann (1996, s.7), mevcut durumu konferans diplomasisi adı altında açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: “Konferans diplomasisi, devletlerarası ilişkiler ve devletlerarası kuruluşlar arasındaki ilişkilerin yönetiminin uluslararası konferanslar yoluyla gerçekleştirilmesidir.”

Genel olarak değerlendirmek gerekirse I. ve II. Dünya Savaşlarından sonra ittifak sistemlerine dayanan eski diplomasi, geçerliliğini yitirmiştir. Belirtilen süreçler ile birlikte küreselleşmenin de hız kazanması neticesinde uluslararası antlaşmaların sayısı artmaya başlamıştır. Ortaya çıkan yeni durum ülkeler açısından ulusal mevzuatın uyumlaştırılmasını ve onay süreçlerinin senkronizasyonunu gerekli hale getirmiştir. Böylece parlamenterlerin uluslararası alandaki rolü artmaya başlarken diğer taraftan da ikili ve çok taraflı parlamenter ilişkiler yaygınlaşmıştır. Bu süreçlerin sonunda parlamenter diplomasi birçok ülkede devletlerin bilinçli ve planlı bir politikası olmaya başlarken parlamentolar da uluslararası ilişkilerde yeni aktörler haline gelmişlerdir.

2. Parlamenter Diplomasi Kavramının Tanımı

Parlamenter diplomasi kavramı her ne kadar 1950'li yıllardan itibaren siyasetçiler ve medya tarafından kullanılmışsa da ancak XX. Yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başında kavramsallaşmaya başlamıştır. Bu kavram, son otuz yıl içerisinde uluslararası kuruluşların değerler ve kurumsal sistemi içerisinde yerini almaya başlamıştır. Geleneksel diplomasi yürütme organı ile ilişkili olan bir kavramdır. Bununla birlikte diplomasi kavramının parlamenter ifadesiyle kullanımı alışlagelmiş diplomasi kavramının içerisinde bir meşruiyet sorunu ortaya çıkarmaktadır (Jaskiernia, 2022, s.87).

Parlamenter diplomasi kavramının kökeni bazı yazarlar tarafından antik dönemlere dayandırılmaktadır. M.Ö. 205 yılındaki Roma Senatosu'nun faaliyetleri bu duruma örnek olarak gösterilmektedir (Fiott, 2011, s.1); fakat belirtilen örnek parlamenter diplomasi kökenini oluşturacak bir tarihsel olgudan ziyade belirtilen dönemde Roma Senatosu'nun faaliyetinden ibarettir. Parlamenter diplomasi olgusu iki dünya savaşı arasındaki dönemde Milletler Cemiyeti'ndeki İskandinav “politik bloğu” bağlamında yazılmıştır. Amerikalı diplomat ve uluslararası hukuk profesörü Philip C. Jessup, Lahey Uluslararası Hukuk

Akademisi'nde vermiş olduğu bir ders sırasında uluslararası hukuka ve uluslararası hukuk sözlüğüne “parlamenter diplomasi” terimini sokan kişi olarak bilinmektedir (Dembinski, 1988, s.253). Jessup'un kullanmış olduğu parlamenter diplomasi kavramını, muhtemelen terimi ilk kez kullanan başka bir Amerikan siyasetçi ve diplomat olan Dean Rusk'tan alıntılıdığı ifade edilmektedir (Rusk, 1955, s.121). Dean Rusk, parlamenter diplomasi kavramını; Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nın bazı BM organları için öngörmüş olduğu karar süreçleri ile ulusal parlamentolardaki karar alma süreçleri arasında paralellik olduğu düşüncesiyle, belirtilen kurumlarda yürütülen faaliyetleri nitelendirmek için kullanmıştır (Gün, 2008, s.4). Rusk'a göre BM Genel Kurulu'nda üye devletlerin temsilcileri belirlenmiş kurallara uymaktadırlar ve kararlar ulusal parlamentolardaki gibi oybirliği yerine oy çokluğu ile alınmaktadır (Šabič & Huang, 2021, s.23).

Rusk, parlamenter diplomasi kavramını tanımlarken bu kavramın bünyesinde en az dört faktörü barındıran çok taraflı bir müzakere türü olduğunu ifade etmiştir. Belirtilen faktörler şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak parlamenter diplomasi, belirli herhangi bir gündem maddesinden daha geniş çıkarılara sahip olan sürekli bir organizasyon içerisinde gerçekleşir. İkinci olarak parlamenter diplomasi, düzenli ve açık tartışmaların olduğu bir “açık diplomasi” dir. Üçüncü olarak parlamenter diplomasi, tartışma sürecinin tabi olduğu resmi usul kuralları çerçevesinde yürütülür. Son olarak parlamenter diplomatik kararlar oylamayla alınır (Rusk 1955'den aktaran Friedheim, 1976, ss.3-4; Rusk, 1955, ss.121-122; Rusk 1955'den aktaran Thompson, 1965, s.396).

Rusk'ın parlamenter diplomasi tanımı ve özelliklerine bakıldığında aslında bu terimin geçmişte konferans diplomasisini tanımlamak için kullanıldığını söylemek mümkündür. Terminolojinin bu şekilde birbirinin yerine kullanılabilir olması, uluslararası konferanslarda tartışma ve müzakere yürütme usulünün ulusal parlamentolardaki uygulama benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Gelişen süreç içerisinde konferans diplomasisi veya BM diplomasisi yerine kullanılan parlamenter diplomasi teriminin kullanımı literatürden yavaş yavaş kaybolmuştur (Rittberger, 1983, s.171).

Gelişen süreç içerisinde uluslararası siyaset alanında parlamenterlerin artan varlığı bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Uluslararası ilişkilerin parlamenter boyutuna ilişkin bilgiler zenginleştikçe buna bağlı olarak araştırma gündemi de genişlemiş ve gelinen noktada parlamenter diplomasi, geleneksel diplomasinden ayrı olarak hükümet temsilcilerinden ziyade parlamenterlerin diplomasisi olarak uluslararası ilişkilerin bir parçası olmuştur (Götz, 2005, ss.264-265). Bu çerçevede klasik diplomasi ile parlamenter diplomasiyi birbirinden ayıran

farklılıklar şu şekilde özetlenebilir (Wiatr, 1995'den aktaran Jaskiernia 2022, s.90): İlk olarak parlamenter diplomasi, parlamentoda temsil edilen çok çeşitli siyasal güçler tarafından yürütülmektedir. Klasik diplomasi ise iktidardaki çoğunluk tarafından üstlenilen ve iktidarın kendi politikasını yansıtan bir süreçtir. İkinci olarak parlamenter diplomasi etik anlamda ikna gücüne dayanmaktadır ve bu yapısından dolayı bağlayıcı kararların alınmasına yol açmamaktadır. Bununla birlikte ulusal, etnik veya dinî çatışmalarda bağlayıcı olmayan etkisinden dolayı uzun vadede beklenen sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Üçüncü olarak parlamenter diplomasi, bu alanda profesyonel eğitim almamış fakat kişisel tecrübe ve bilgilerini kullanan kişiler tarafından yürütülmektedir. Parlamenter diplomasi faaliyetini yürüten parlamenterler, süreç içerisinde parlamento bürolarında istihdam edilen profesyonel diplomatların yardımından istifade ederler. Dördüncü olarak parlamenter diplomasi faaliyetleri ad hoc olarak yürütüldüğü için bu faaliyet yurtdışında daimi temsili içeren bir yapıya sahip değildir. Parlamenterler yürütmüş oldukları parlamenter diplomasi faaliyetleri için genellikle büyükelçiliklerin arabuluculuğundan istifade etmektedirler ve aktif katılımı genellikle parlamentolar arası konferanslarda gerçekleştirmektedirler. Son olarak parlamentolar arası heyetlerin yapısı kendi içerisinde büyük bir rotasyonu da barındırmasından dolayı yürütülen faaliyetlerin süreksizliği olgusu parlamenter diplomasi bağlamında geniş bir kapsama sahiptir. Diplomasinin yapısındaki değişimler neticesinde ortaya çıkan ve yeni bir kavram olan parlamenter diplomasinin, üzerinde uzlaşmış olan standart bir tanımı bulunmamaktadır (Cutler, 2006, s.82; De Boer & Weisglas, 2007, s.93). Parlamenter diplomasiye ilişkin yapılmış olan tanımlamalar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Parlamenter Diplomasi Tanımları

Parlamenter Diplomasi Tanımları	
De Boer & Weisglas (2007, ss.93-94)	Parlamenter diplomasi; ülkeler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetlerin denetimini ve vatandaşların temsilini geliştirmede birbirlerine yardımcı olmak ve hükümetlerarası kurumların demokratik meşruiyetini arttırmak için parlamenterler tarafından üstlenilen tüm uluslararası faaliyetlerdir.
(Jančić, 2012, ss.118-119)	Parlamenter diplomasi; uluslararası alandaki açık politika sorunlarının emsaller arasındaki diyalog yoluyla, parlamentoların mevcut anayasal işlevlerini harekete geçirmeyi, kolaylaştırmayı ve güçlendirmeyi amaçlayan parlamenterler tarafından gerçekleştirilen bireysel veya kolektif faaliyetler olarak tanımlanabilir.
(Mudyadzozo & Nkomo, 2016, s.5)	Parlamenter diplomasi, ulusal parlamentolar ve parlamenter kurumlar arasındaki uluslararası ilişkilerde ikili ve çok taraflı işbirliğini teşvik eden önemli bir araçtır. Bahsi geçen işbirliği, hükümet politikası ile paralel olarak ülke çıkarlarının yurtdışında teşvik edilmesini amaçlamaktadır. Bu amaç, parlamentolarca demokratik yönetim, anayasal ilkeler ve barış, güvenlik ve istikrarı teşvik eden yasaların yürürlüğe konulması ile gerçekleştirilir. Bu nedenden dolayı parlamenter diplomasi, demokratik hukuk devleti ilkelerinin uluslararası ilişkilerde temsil edilmesi ve benimsenmesi açısından önemli bir role sahiptir.
(Stavridis & Jančić, 2017, s.6).	Parlamenter diplomasi genel olarak devletler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetlerin hesap verilebilirliğini güçlendirmek ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmek için parlamenterler ve parlamentolar tarafından üstlenilen tüm uluslararası faaliyetler şeklinde tanımlanabilir.

Tablodaki verilerden yola çıkarak parlamenter diplomasi tanımı şu şekilde yapılabilir: Parlamenter diplomasi, yürütmenin etkin olduğu klasik diplomasi uygulamaları dışında uluslararası işbirliğini ilerletmek ve küresel sorunları çözmek amacıyla parlamento kurumlarının ve süreçlerinin aktif kullanımı olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede parlamenter diplomasi tanımı; sürece parlamenterlerin yanı sıra siyasi partiler, uluslararası parlamento örgütleri vb. aktörlerin de katılımını sağlamasıdır. Bu sayede ortaya çıkan çeşitliliğin sağlamış olduğu diyalog ve işbirliği aynı zamanda hükümetlerin hesap

verilebilirliğini de sağlamaktadır. Parlamenter diplomasi uygulamalarının temel amacı ise uluslararası ilişkilerde vatandaşların demokratik denetimini ve temsilini arttırmakla birlikte küresel sorunlara barışçıl ve sürdürülebilir çözümler üretmektir.

Parlamenter diplomasiye ilişkin standart bir tanımın olmaması bu kavram üzerine yapılan tartışmaların da farklılaşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede parlamenter diplomasi kavramını tartışan akademisyenler ile uygulayıcıların çalışmaları yansıtmış oldukları bakış açısına göre muhafazakârlar, ılımlılar ve idealistler şeklinde sınıflandırılabilir (Şabiç & Huang, 2021, s.24).

Muhafazakârlar ve ılımlılar, parlamenter diplomasiyi devlet diplomasisine bağlamaktadır. Her iki görüşün birbirinden ayrıldığı temel nokta ise aradaki bağın ne kadar güçlü olduğu ile ilgilidir. Muhafazakârlar açısından parlamenter diplomasi, hükümetlerin resmi dış politika çizgisini temsil etme ve destekleme aracıdır. Deneyimli bir politikacı olan Konstantin Kosachev'e göre parlamenterlerin devletlerine ve hükümetlerine karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Bundan dolayı parlamenter diplomasi faaliyeti yürütenler, yürütmüş oldukları faaliyetinin varlığının devletin sürdürmüş olduğu dış politika amaç ve çıkarlarına aykırı olamayacağı bilincinde olduğu sürece bağımsız hareket edebilirler (Kosachev, 2004, s.110). Nijerya deneyimini yansıtan Ngara'ya göre uluslararası parlamento faaliyetlerine katılan politikacıların temel görevi ulusal çıkarların desteklenmesi ve korunması olmalıdır (Ngara, 2016, s.4). Zimbabve üzerine yapılan bir çalışmada parlamenter diplomasinin ulusal dış politikanın hizmetinde olması ve bu alanda faaliyette bulunanların her şeyden önce kendi ülkelerinin ulusal çıkarlarını gözetmeleri gerektiği vurgulanmıştır (Mudyadzozo & Nkomo, 2016, s.5).

ılımlılar, muhafazakârlar gibi parlamenter diplomasinin bir ülkenin dış politikası açısından önemli olduğunu vurgulamakla birlikte parlamenter diplomasi ile dış politika arasında çok yakın bir bağlantı olduğu düşüncesine katılmamaktadırlar. ılımlılar, parlamenter diplomasinin belli bir dereceye kadar sahip olduğu bağımsızlık ve bir ülkenin dış politikasının nasıl uygulandığını izleme kabiliyeti sayesinde aslında klasik diplomasiye yardımcı olduğunu iddia etmektedirler (Noulas, 2011). Bu çerçevede ifade etmek gerekirse eğer parlamenterler yürütmüş oldukları faaliyetlerde kendi hükümetlerine ayırt edilemeyecek kadar yakın duruyorlarsa bu durum parlamenter diplomasinin bir zayıflığı olarak da ele alınabilir. Çünkü parlamenter diplomasi, gücünün kaynağını hükümetlerden ve diğer kurumlardan bağımsız olmasından almaktadır (Fiott, 2011, s.4). Diğer bir görüşe göre parlamenter diplomasinin amacı aslında geleneksel kanallarla ulaşılmaması zor olan sonuçlara ulaşmaktır. Bununla birlikte klasik

diplomasi ile parlamenter diplomasiyi birbirinden tamamen bağımsız görmemek gerekir. Çünkü sadece parlamenter diplomasi faaliyeti ile istenen sonuçlara ulaşılması imkânsızdır. Bundan dolayı diplomasi alanında istenen sonuçlara ulaşabilmenin yolu parlamenter diplomasi ile hükümetlerin yürütmüş olduğu klasik diplomasinin birbiriyle uyumlu, bağlantılı ve işbirliği içinde olmasından geçmektedir (Frendo, 2012, ss.3-8). İlimli bakış açısı aynı zamanda parlamenter diplomasiyi, dış politika oluşturma ve yürütme sürecinde parlamenterlerin daha geniş siyasal role sahip olduğu ve hükümetlerin yürütmüş olduğu klasik diplomasiyi tamamlayıcı bir faaliyet olarak ele almaktadır (Nitoiu & Sus, 2017, s.72).

İdealist bakış açısına göre parlamenter diplomasi, devletlerin özel çıkarlarından ziyade ortak norm ve değerlerin sürdürülmesini tercih eden parlamenterler tarafından yürütülebilir. Bu durumu gerçekleştirmenin yollarından biri ise Birleşmiş Milletler Parlamenterler Meclisi adı altında bir yapı kurarak uluslararası yönetim alanında parlamenterlerin temsiline ilişkin var olan “*demokrasi açığı*” nı kapatmak olabilir (Roche, 2003, s.36). Diğer bir yol ise Kozmopolit Demokrasi Okulu’nun önermiş olduğu uluslararası topluluğun parlamentarizasyonudur. Kozmopolit demokrasi modeli mevcut parlamentoların rolünün artırılmasını, buna ilaveten bölgesel parlamentoların oluşturulmasını ve nihayetinde reforma tabi tutulmuş bir Birleşmiş Milletler Genel Kurulu aracılığıyla dünyadaki tüm demokratik devletler ve kurumları kapsayan yetkili bir meclisin oluşturulmasını amaçlamaktadır (Held, 1995, s.118).

Bahsi çeken bakış açıları çerçevesinde ele alındığında ilimlilerin parlamenter diplomasiye bakış açıları aslında parlamenter diplomasinin gelecekteki gelişimine katkı verecek ve destek sağlayacak mahiyettedir. Nitekim Fiott’un öne sürdüğü gibi hükümetlerle hiçbir bağı olmayan parlamenterlerin amaç ve yöntemleri kendi içerisinde ütöpik olma riskini de beraberinde getirmektedir (Fiott, 2011, s.4). Bundan dolayı parlamenter diplomasi faaliyetini yürütenler kendilerini hükümetlerinin tercihleriyle ne zaman ve nasıl ilişkilendireceklerinin bilincinde olan parlamenterler olmalıdır.

3. Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu

1957 yılında Roma Antlaşmaları’nın imzalanmasından sonraki süreçte Türkiye, 31 Temmuz 1959 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)’na ortaklık için başvuruda bulunmuştur (Erhan & Arat, 2009, s.819). Türkiye, bu tarihten sonra işbirliği için bir çerçeve belirlemek amacıyla AET ile müzakerelere başlamıştır. Müzakereler sonucunda ekonomik işbirliğini tesis eden ve bu süreçte Türkiye’nin demokratik geçişini tesis etmek amacıyla bir tartışma forumu olarak tasarlanan AB-Türkiye Karma Parlamento Komisyonu kurulmasını sağlayan Ankara

Anlaşması (1963) imzalanmıştır. Ankara Anlaşması'na giden süreç içerisinde Türkiye'nin AET'na başvurusundan sonra 27 Mayıs 1960 askeri darbesi yapılmıştır. Bu duruma tepki olarak Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle, AET Bakanlar Konseyi'nin 17 Ekim 1960 tarihli toplantısında alınan resmi bir kararla Türkiye ile müzakerelerin askıya alınmasını önermiştir. İlgili kararda aynı zamanda Türkiye'nin katılım sürecine katılımının ön koşulu olarak demokrasi ve insan haklarına saygının temel önemi vurgulanmıştır. Türkiye ile müzakereler ancak 1961 Anayasası'nın hazırlanması ve yönetimin sivil iktidara devredilmesiyle yeniden başlamıştır. Nihayetinde de 1963 yılında Ankara Anlaşması imzalanmıştır (Scotti, 2016, s.197).

Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun İç Tüzüğü birinci maddesinde komisyonun hukuki kuruluş dayanağı belirtilmiştir. İlgili maddeye göre Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, 14 Mayıs 1965 tarihli Avrupa Parlamentosu Kararı, 22 Haziran ve 14 Temmuz 1965 tarihli, sırasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu kararları ve 27 Temmuz 1965 tarihli Türkiye-AET Ortaklık Konseyi kararına dayanarak kurulmuştur ("TBMM başkanlık divanı", 2010). Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu Ankara Anlaşması'nın 27. maddesi gereği kurulmuştur. İlgili maddeye göre komisyonun kurulmasının amacı, Avrupa Parlamentosu ve TBMM arasında Türkiye'nin AB üyelik müzakerelerinde ilerlemesine destek olmak üzere Avrupa Parlamentosu ve TBMM üyelerinden oluşan heyetlerin periyodik toplantılar yoluyla diyalog ve işbirliğini sağlamaktır ("Avrupa ekonomik topluluğu ve Türkiye", 1963). Komisyonun temel görevi içtüzükte detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre Komisyon, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine ilişkin konularda görevlidir. Aynı zamanda Komisyon, 12 Eylül 1963 tarihinde Türkiye ile AET arasında Ankara'da imzalanmış olan Ortaklık Anlaşması'nın yanı sıra 3 Ekim 2005 tarihli Hükümetler arası Konferans ile başlayan katılım müzakereleri ile mevcut tüm ikili ilişkiler ile Ortaklık Konseyi kararlarının takip edilmesi, analizi ve değerlendirilmesiyle görevlidir ("TBMM başkanlık divanı", 2010). Nitekim karma parlamenter komisyonlarının oluşturulmasının temel amacı; Avrupa Parlamentosu ile üçüncü ülkelerin kendi aralarında bilgi, kaygı ve isteklerin aracısız bir biçimde paylaşılmasını sağlamak ve bununla birlikte karşılıklı anlayışı geliştirmek ile ilişkileri derinleştirmektir (Herranz, 2005, ss.77-78).

Komisyon; Avrupa Parlamentosu'na, TBMM'ye, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne, Avrupa Birliği Konseyi'ne ve Avrupa Komisyonu'na tavsiyelerde bulunma yetkisine sahiptir (Scotti, 2016, s.203). Komisyon'un almış olduğu tavsiye kararları gerek TBMM heyeti üyelerinin gerekse Avrupa Parlamentosu üyelerinin çoğunluğunun oylarını alması halinde kabul edilir. Komisyon, TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun eşit sayıdaki üyelerinden meydana gelir.

("TBMM başkanlık divanı", 2010). Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu, Türkiye’de yaşanan iç gelişmeler ve Avrupa Birliği’nin bu gelişmelere karşı reaksiyonu sonucunda siyasal iniş-çıkışlara maruz kalmıştır (Wódka & Cianciara, 2019, s.243). Komisyon ilke olarak yılda üç kez toplanmakta ve oturumlar sırası ile Türkiye’de ve Avrupa Parlamentosu’nun toplandığı şehirlerden birinde yapılmaktadır ("TBMM başkanlık divanı", 2010).

Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu’nun yürütmüş olduğu faaliyetler genel anlamda üç alana odaklanmıştır. Bu alanlar; Kıbrıs sorunu, AB-Türkiye diyalogunda dinin etkisi ve Kürt sorunu ve azınlık haklarının korunmasıdır. Bununla birlikte arka planda ana tartışma konusu Türk hukuk sisteminde reform ve hukukun üstünlüğünün uygulanmasının güçlendirilmesi ihtiyacıdır (Scotti, 2016, s.203). Yapılan toplantılarda Türk delegeler Türkiye’de yapılan reformlar hakkında sunum yaparlar ve Avrupa Parlamentosu delegeleri ise yapılan reformların katılım kriterleri ile tutarlılığını analiz ederler. Toplantılarda Avrupa Parlamentosu delegelerinin tepkisi genellikle ilerlemeyi memnuniyetle karşılamakla birlikte her defasında “ancak” sözcüğünü ilave ederek önceki anlaşmaların uygulanmasını ve genel olarak siyasi özgürlüğe saygı duyulması gerektiğini vurgulamaktan ibarettir. Bu yaklaşımın etkileri özellikle 54. toplantıda (13-14 Haziran 2005) dile getirilmiştir. Nitekim bu toplantıda Türkiye delegeleri, Avrupa Parlamentosu delegelerinin takınmış olduğu tutumun yalnızca katılımı geciktirmeyi amaçladığını güçlü bir biçimde vurgulamışlardır. Türk yetkililere göre Komisyon, Avrupa Birliği’nin Türkiye’yi azarladığı bir forum haline dönüşmekle birlikte bu durumun yazılı yansıması ise yıllık ilerleme raporlarında Türkiye’nin eleştirilmesi şeklinde kendini göstermektedir. Türk yönetici elitlerine göre Komisyon, Türkiye’nin içişlerine müdahale aracı olan bir siyasal foruma dönüşmüştür (Firat, 2016, ss.191-198). Avrupa açısından ele alındığında ise Komisyon bir sosyal entegrasyon forumu olma noktasındaki etkinliği çerçevesinde eleştirilmektedir. Nitekim on yıllarca Komisyon’un temel gündemini Türkiye’deki insan hakları konuları oluşturmuştur. Bu konular içerisinde ise özellikle Kürt sorunu üzerinden dini ve etnik azınlıklar ön plana çıkarılmıştır ve bu durum Türkiye-Avrupa Birliği gündemini doğrudan etkilemeye başlamıştır (Casier, 2011, ss.203-205). Bu kapsamda ele alındığında aslında Türkiye açısından oldukça hassas bir ulusal meselenin Avrupa tarafından araçsallaştırılarak siyasallaştırılması Türkiye tarafını rahatsız etmiştir.

Komisyon’da 2004 yılından itibaren yapılan görüşmelerin ana gündemini Kıbrıs sorunu oluşturmaya başlamıştır. Bu durum Avrupa Parlamentosu’nda Fransa’yı temsil eden Helene Flature tarafından 2009 yılında dile getirilmiştir. Flature, Komisyon’un her görüşmesinin

Kıbrıs sorunu üzerinde kilitlendiğini, Türk, Yunan ve Kıbrıs Rum delegelerinin birbirilerini karşılıklı suçlamalarının konuşmaları gerçek ve üzerine odaklanması gereken amaçlarından uzaklaştırdığını ifade etmiştir (Erkuş, 2013). Kıbrıs sorununun öne çıkmasının temel nedeni ise aslında Komisyon'un üye yapısından kaynaklanmaktadır. Kıbrıs Rum Kesimi'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine kadar Komisyon'un başkanlığı Türkiye ile sürekli ilişkileri bulunan Avrupa Birliği'ne üye devletlerin temsilcileri ile yürütülmüştür. Buna karşın yeni durumda ise Türkiye'nin Kıbrıs Rum Kesimi ile herhangi bir resmi ilişkisi olmamasına rağmen 25 kişilik Komisyon'un 8 üyesi Kıbrıs Rum Kesimi veya Yunanistan tarafından temsil edilmektedir. Avrupa Parlamentosu'nun sadece %3,5'ine denk gelen iki ülkenin Komisyon'un %30'unu oluşturması ironik bir durum ortaya koymaktadır (Wódka & Cianciara, 2019, s.245). Komisyon kompozisyonunun Türkiye aleyhtarı devletler tarafından oluşturulması Komisyon'un AB ile Türkiye arasında yapıcı ilişkiler oluşturmasını amaçlayan forum özelliğine darbe vurmaktadır.

Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin üyeliğine karşı olumsuz ve şüpheli yaklaşımına rağmen Türkiye'yi temsil eden delegeler; en başından beri Türkiye'nin belirli konulardaki tutumunu açıklamak, başta Komisyon'un yıllık raporları olmak üzere AB kurumlarının belge ve beyanları hakkında bilgi talep etmek ve bunlara Türkiye'nin bakış açısıyla yanıt vermek için Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun toplantılarını etkin bir biçimde kullanmışlardır. Böylesine uzun ve tartışmalı bir müzakere sürecinde Türk heyetinin göstermiş olduğu yaklaşım, Türkiye'nin reformlarının desteklenmesi açısından Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun bir diyalog ve diplomasi alanı olarak algılanabileceğini göstermiştir (Dalacoura, 2003, ss.8-24).

Parlamente diplomasi, uluslararası işbirliğini ilerletmek ve küresel zorlukları ele almak için parlamente kurumların ve süreçlerin kullanılması şeklinde tanımlanabilmektedir. Bununla birlikte parlamente diplomasi klasik diplomasinin tamamlayıcısı olan bir diplomasi biçimi olarak değerlendirilebilmektedir. Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliğinin kurulmasını sağlayan bir forum olarak değerlendirildiği için aslında parlamente diplomasinin faaliyet halindeki bir örneği olarak ele alınabilmektedir. Komisyon, yapısı gereği farklı ülkelerden parlamente ve siyasi partiler de dâhil olmak üzere çok farklı ve çeşitli aktörlerin katılımına imkân sağlamaktadır. Komisyon aynı zamanda hükümetleri sorumlu tutma aracı olarak hizmet emenin yanı sıra diyalog ve işbirliğini geliştirmeye de yardımcı olmaktadır. Komisyon'un etkinliği tartışmaya açık bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Komisyon'un AB ile Türkiye arasında siyasi ve ekonomik ilişkiler alanlarında diyalog ve işbirliğinin

geliştirilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilmektedir. Bununla birlikte Komisyon'un insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel konuları etkin bir biçimde ele alma yeteneğinin sınırlı olduğunu da ifade etmek gerekir. Komisyon'un karşı karşıya kalmış olduğu ikilem bir taraftan diyalog ve işbirliğini arttırmaya çalışırken diğer taraftan hassas ve tartışmalı konuların ele alınması ihtiyacının ortaya çıkması ve bu iki durum arasında denge kurma arayışıdır. Bu sebepten dolayı Komisyon faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için diyalog ve işbirliğini teşvik etmek ile Türkiye'nin eylemlerinden sorumlu tutulması, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel konuları ele almak arasında hassas bir dengenin kurulması gerekmektedir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu, AB ile Türkiye arasındaki diyalog ve işbirliğinin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşın Komisyon'un insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kilit ve hassas konuları etkin bir biçimde ele alma kapasitesi ise sınırlıdır.

SONUÇ

Parlamenter diplomasi, nispeten yeni bir kavram olmakla birlikte bu kavram son yıllarda önem kazanmıştır. Kavram genellikle parlamenterler ve parlamentolar tarafından devletler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetin hesap verebilirliğini güçlendirmek ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmek için üstlenilen uluslararası faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Parlamenter diplomasının gelişimine ve tanımlanma biçimlerine bakıldığında temel özelliklerinden birinin parlamenterler, siyasi partiler ve uluslararası parlamenter örgütler gibi çeşitli aktörlerin uluslararası işbirliği sürecine aktif katılımı olduğu görülmektedir. Bu katılımın çeşitliliği, diyalog ve işbirliğini geliştirmeye yardımcı olmakla birlikte hükümetlerin hesap verilebilirliğini de güçlendirmektedir.

AB-Türkiye ilişkileri bağlamında Türkiye - AB Karma Parlamento Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliğini geliştirmek amacı güden bir forum niteliğindedir. Komisyon; insan hakları, demokrasi ve ekonomik işbirliği gibi çeşitli konularda tartışabilme imkânı sağlayan önemli bir platform olmuştur. Ancak son yıllarda AB ile Türkiye arasındaki siyasi gerilimler nedeniyle Komisyon'un etkinliği de sorgulanmaya başlanmıştır. Bu zorluklara rağmen Komisyon, AB ile Türkiye arasında diyalog ve anlayışı teşvik etmek için önemli bir mekanizma olmaya devam etmektedir.

Parlamenter diplomasının etkinliğini arttırmak için parlamenterlerin ve parlamenter örgütlerin tartışılan konular hakkında iyi bilgi sahibi olmalarını ve muhataplarıyla anlamlı diyaloglar kurabilmelerini sağlamak önem arz etmektedir. Bunu gerçekleştirirken parlamenter

diplomasiyi klasik diplomasinin alternatifini olarak görmek yerine dış politika sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görmek daha sağlıklı olacaktır. Bu çerçevede parlamenter diplomasinin bir örneği olarak Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, AB ile Türkiye arasında işbirliği ve anlayışın geliştirilmesinde önemli bir rol oynayabilir. Komisyon'un yalnızca AB-Türkiye ilişkilerinin tartışıldığı bir platform değil aynı zamanda ekonomik, siyasi, kültürel vb. alanlarda işbirliğinin tartışıldığı bir platform olduğunun da bilincinde olmak gerekir. Bundan dolayı çeşitli alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi ve sorunların daha kapsamlı tartışılabilmesi için Komisyon'un yetki alanının geniş ve esnek tutulması önemlidir.

Özet olarak ifade etmek gerekirse parlamenter diplomasi, son yıllarda artan derecede ilgi gören bir kavramdır. Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, farklı ülkelerden ulusal parlamento üyelerini karşılıklı ilgi alanlarında diyalog ve işbirliğine girmek üzere bir araya getirdiği için parlamenter diplomasinin pratikte nasıl uygulanacağını önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Komisyon, ortak hedeflere ulaşmayı sağlamak için Türkiye ile AB arasında iletişim ve işbirliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Komisyon, Türkiye-AB ilişkilerinin derinleştirilmesi ve sürdürülebilir bir işbirliği sağlanması noktasında önemli bir role sahiptir. Parlamenter diplomasinin devletler arasında işbirliği ve anlayışı geliştirmede önemli bir rol oynayabileceği ve Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu'nun AB ile Türkiye arasında diyalog ve işbirliği için önemli bir mekanizma olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Türkiye (1963, 12 Eylül). https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/AB/ankara_antalasmasi.pdf (12.02.2023)
- Berridge, G., & James, A. (2003). *A dictionary of diplomacy*. (2. baskı). Palgrave Macmillan.
- Casier, M. (2011). *The politics of solidarity: the kurdish question in the european parliament*.
İçinde J. J. Marlies Casier (Ed.), *Nationalisms and politics in Turkey: political islam, kemalism and the kurdish issue*. (ss. 197-217). Routledge.
- Cutler, R. M. (2006). The OSCE's parliamentary diplomacy in central Asia and the south caucasus in comparative perspective. *Studia Diplomatica*, LIX(2), 79-93.
- Dalacoura, K. (2003). *Engagement or coercion? weighing western human rights policies towards Turkey, Iran and Egypt*. The Royal Institute of International Affairs.
- De Boer, G., & Weisglas, F. (2007). Parliamentary diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 2(1), 93-99. <https://doi.org/10.1163/187119007X180494>
- Dembinski, L. (1988). *The modern law of diplomacy: external missions of states and international organizations*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Erhan, Ç., & Arat, T. (2009). 1960-1980: Görelî özerklik-3. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, (Cilt 1: 1919-1980)*. (15. baskı., ss. 653-854). İletişim Yayınları.
- Erkuş, S. (2013, 6 Aralık). Cyprus talk dominates heated EU-Turkey meet. *Hürriyet Daily News*. <https://www.hurriyetdailynews.com/cyprus-talk-dominates-heated-eu-turkey-meet-59092> (18.02.2023)
- Fiott, D. (2011). On the value of parliamentary diplomacy. *Madariaga Paper*, 4(7), 1-6.
- Firat, B. (2016). Political documents and bureaucratic entrepreneurs: lobbying the european parliament during Turkey's EU integration. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 39(2), 190-205. <https://doi.org/10.1111/plar.12189>
- Frendo, M. (2012). *Parliamentary diplomacy and cultural constraints* Paper presented at the 15th CEI Dubrovnik Forum "Diplomacy and Intercultural Dialogue" 24-26 May
- Friedheim, R. L. (1976). *Parliamentary diplomacy*. (Professional Paper No 162). Center for Naval Analyses. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA033306> (07.02.2023)
- Géraud, A. (1945). Diplomacy, old and new. *Foreign Affairs*, 23(2), 256-270.
- Götz, N. (2005). On the origins of 'parliamentary diplomacy': scandinavian 'bloc politics' and delegation policy in the league of nations. *Cooperation and Conflict*, 40(3), 263-279. <https://doi.org/10.1177/0010836705055066>

- Gün, M. S. (2008). Parlamenter diplomasi. http://www.pmd.org.tr/dosyalar/par_diplomasi.pdf, (13.01.2023)
- Held, D. (1995). *Democracy and the new international order*. İçinde Daniele Archibugi & D. Held (Eds.), *Cosmopolitan Democracy: An agenda for a new world order*. (ss. 96-120). Polity Press.
- Herranz, A. (2005). *The Inter-parliamentary delegations of the european parliament: national and european priorities at work*. İçinde Esther Barbe & A. Herranz (Eds.), *The role of parliaments in European foreign policy*. (ss. 77-106). Office of European Parliament.
- Jančić, D. (2012). *Parliamentary diplomacy in the european union*. İçinde P. E. d. M. H. Kummeling, R. Nehmelman, R. Ortlep, R.J.G.M. Widdershoven (Ed.), *De samengestelde Besselink (Bruggen bouwen tussen nationaal, Europees en internationaal recht)*. (ss. 109-120). Wolf Legal Publishers
- Jaskiernia, J. (2022). Parliamentary diplomacy—a new dimension of contemporary parliamentarism. *Studia Iuridica Lublinensia*, 31(5), 85-101. doi:10.17951/sil.2022.31.5.85-101
- Kaufmann, J. (1996). *Conference diplomacy: an introductory analysis*. (3. baskı). Macmillian Press Ltd.
- Kerr, P., & Wiseman, G. (2018). *Introduction*. İçinde P. Kerr & G. Wiseman (Eds.), *Diplomacy in a globalizing world*. (ss. 1-18). Oxford University Press
- Kosachev, K. (2004). Parliamentary diplomacy. *International Affairs: A Russian Journal of Foreign Policy, Diplomacy & International Relations*, 50(5), 106-114.
- Mudyamadzo, W., & Nkomo, C. A. (2016). Parliamentary diplomacy as a critical component of Zimbabwe's foreign policy. *International Journal of Politics and Good Governance*, VII(7.3 Quarter III), 1-22.
- Ngara, C. O. (2016). The Nigeria's national assembly and inter-parliamentary diplomacy: an assessment of the fourth and fifth national assembly. *African Politics & Policy*, 2(2), 1-14.
- Nitoiu, C., & Sus, M. (2017). The European parliament's diplomacy—a tool for projecting EU power in times of crisis? The case of the cox–kwasniewski mission. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 55(1), 71-86. doi: 10.1111/jcms.12440
- Noulas, G. (2011, October 22). The role of parliamentary diplomacy in foreign policy. <https://www.foreignpolicyjournal.com/2011/10/22/the-role-of-parliamentary-diplomacy-in-foreign-policy> (05.02.2023)

- Ponsonby, M. A. (2018). *Democracy and diplomacy: a plea for popular control of foreign policy*. Routledge.
- Potemkin, V. P. (1947). *Zgodovina diplomacije (The history of diplomacy), Volume I*. Državna založba Slovenije.
- Rana, K. S. (2011). *21st-century diplomacy: a practitioner's guide*. The Continuum International Publishing Group.
- Rittberger, V. (1983). Global conference diplomacy and international policy-making: the case of UN-sponsored world conferences. *European Journal of Political Research*, 11(2), 167-182. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1983.tb00054.x>
- Roche, D. (2003). *The case for a united nations parliamentary assembly*. İçinde Saul Mendlovitz & B. Walker (Eds.), *A reader on second assembly & parliamentary proposals*. (ss. 30-53). Center for UN Reform Education.
- Ross, A. (2008). *Constitution of the United Nations: analysis of structure and function*. The Lawbook Exchange, Ltd.
- Rusk, D. (1955). Parliamentary diplomacy—debate vs. negotiation. *World Affairs Interpreter*, 26(2), 121-138.
- Šabič, Z., & Huang, D. (2021). *Parliamentary diplomacy of Taiwan in comparative perspective: against isolation and under-representation*. Bristol University Press.
- Sayfullaev, D. (2016). Parliamentary diplomacy in making of foreign policy. *International Journal of Development Research*, 06(07), 8590-8592.
- Scotti, V. R. (2016). The EU–Turkey joint parliamentary committee and Turkey’s EU accession process. *The Hague Journal of Diplomacy*, 11(2-3), 196-214. <https://doi.org/10.1163/1871191X-12341337>
- Stavridis, S., & Jančić, D. (2017). *Introduction: the rise of parliamentary diplomacy in international politics*. İçinde S. Stavridis & D. Jančić (Eds.), *Parliamentary diplomacy in european and global governance*. (ss. 1-15). Koninklijke Brill NV.
- TBMM Başkanlık Divanı (2010, Haziran 25). *Türkiye-Avrupa Birliği karma parlamento komisyonu'nun iç tüzüğü*. (75). <https://www.tbmm.gov.tr/kpk-i%C2%B7c-tuzuk> (16.01.2023)
- Thompson, K. W. (1965). The new diplomacy and the quest for peace. *International Organization*, 19(3), 394-409.
- Wiatr, J. J. (1995). Parliamentary diplomacy after cold war. *Romanian Journal of International Affairs*, 1(5).

Wódka, J., & Cianciara, A. (2019). *External europeanization through parliamentary cooperation: the EU-Ukraine parliamentary association committee and EU-Turkey joint parliamentary committee in comparative perspective*. İçinde Kolja Raube, Meltem Müftüler-Baç, & J. Wouters (Eds.), *Parliamentary Cooperation and Diplomacy in EU External Relations*. (ss. 236-250). Edward Elgar Publishing.